

“ի Մասքթաց կողմանէ, գոյութիւն ունէր
Հայոց չորրորդ մզնէութիւնը. (գլ. ՃԻՁ) Նոյն
իսկ քուսնէրին ընծայուած Վրաց պատմութիւնը
(էջ 66), որի ցուցումները գէթ աւելի համա-
ձայն պէտք է լինին Վրաց ազգային աւանդու-
թիւններին, — ոչ ունի “մինչեւ ի սահման
Մասքթաց, եւ ոչ էլ այդպիսի ընդարձակ սահ-
մաններ է յատկացնում Վրաց Աւարելուհուն
Խնդիրը իմ կարծիքով, բացատրում է
աւելի պարզ կերպով: Խորենացին, որ անշուշտ
օգտուել է Մ. ու Փ. Սոկրատից, կարգալով
վերջինիս յաւելումը (էջ 67) — “բառ առա-
քելուհայ կնոջն քարոզութեան, որում” անուն
որ Նուսնի, լընկերաց սրբոյն Հոսիփսիմայ,
որ ի Հայոց կատարեցաւ. թողում ասել որ յա-
ղաքս Նորս (sic!) է պատմութիւն եւ հաւատարմ
Հայոց մեծամեծ սրանչեղօք ի ձեռն Գրիգորի
դարձելի խոստովանողի, որ ստոյգ ցուցանէ
նորին գիրք, — “Նորս, գերեւորներ Նու-
նէին է վերագրել” փոխանակ Հոսիփսիմէին
վերագրելու, դիմամբ կամ սխալմամբ: Հե-
տեւապար եւ Գրիգորի գրքում (“Նորին գիրք,
— այսինքն Վգաթանգեղի մէջ) պէտք է որ
Խորենացու ենթացրութեամբ վկայութիւն եղած
լինէր Նուսնէի մասին:

Սակայն Փ. Սոկրատի համառօտ յիշատա-
կութիւնը Ս. Հոսիփսիմէի մասին միանգամայն
ճշտութեամբ է, նա անդրադրում է Վգաթանգեղի
պատմածը նոյն Ս. Կոստի եւ Նորա ընկերների
մասին, որ այժմ էլ անփոփոխ, Նոյնութեամբ
գտնում ենք Հայոց դարձի պատմութեան մէջ.
Իսկ Խորենացու իբր թէ Վգաթանգեղից քաղած
մանրամասնութիւնները Նուսնէի մասին ճշում
են չստուգուած եւ խիստ կասկածի առկա:

Անցնելով Խորենացու եւ Սոկրատի նմա-
նութիւններին Վրաց դարձի պատմութեան
մէջ, դիտելու է, որ այդ նմանութիւնները չէ
ուրանում եւ ինքը Մ. Մանուկ. միայն թէ Նոյն
այնպիսի բացատրութիւններ է տալիս, որոնք շատ
հեռու են ոչ միայն համոզեցողից, այլ եւ փոքր
ի շատէ հաւանական լինելուց:

“Խորենացին եւ Մ. Սոկրատը (Վրաց դարձի
մասին) ոչ միայն առանձին բառերով, ասում է
Հ. Մեսրոպ, այլ եւ ամբողջ նախադասութիւն-
ներով կարծես միմեանցից արտագրութիւն են:
Չը նայած այս հանգամանքին, անհնար է ընդու-
նել, որ հեղինակներից մէկը միւրեւ զիտէ. միակ
ուղիղ ենթադրութիւն է՝ երկուսը գտնեցել են
աղբիւր — Սոկրատինը Ռուփինսոն է, Խորենա-
ցունը՝ Վգաթանգեղունը: Ռուփինսոն գրել է՝

լսելով Վրացի Բակուր իշխանից, իսկ որտեղից
է առել Վգաթանգեղունը՝ գծաւոր է ասել,
քանի որ Վգաթանգեղունի Նուսնէի մասին գրած
լինելը միայն Խորենացուց գիտնել: Ասել ենք եւ
կրկնում ենք. Խորենացին Սոկրատից չէր բաւա-
կանանալ լոկ նախադասութիւններ գիտի առ-
նելով: Բողոքովին այլ է Փ. Սոկրատի հայրը,
այստեղ միանգամայն հաստատվում է աւելի
խոսուն փաստերով, որ Սոկրատի համառօտողը
Խորենացու 86^{րդ} գլխի մեծագոյն մասը յետ ու
առաջ գնելով՝ տեղադրել է իւր համառօտու-
թեան մէջ:” (Գրք. էջ 2.)

Նախ թմէ “ամբողջ նախադասութիւննե-
րով” բառացի նմանութիւն ունին Մ. Խորենացին
եւ Մ. Սոկրատն է “կարծես միմեանցից արտա-
գրութիւն են, եւ ինչու. “անհնար է ընդու-
նել, որ հեղինակներից մէկը միւրեւ զիտէ,
եւ ինչի՞ մէջ է կայանում այդ անհնարաւ
որութիւնը, որ չէ հաճում բացատրել մեզ
Հ. Մեսրոպ:

Երկրորդ՝ ընդունենք մի բոլոր Հ. Մես-
րոպի “ձա՛յ ուղիղ ենթադրութիւնը” (թէ) եր-
կուսը (Խորենացին եւ Մ. Սոկրատ) ունեցել են
աղբիւր՝ Սոկրատինը Ռուփինսոն է (այդ ճշմա-
րիտ է), Խորենացունը՝ Վգաթանգեղուն (այդ
գեւ հայր է): Բայց տարբեր աղբիւրներ են-
թադրելով ինչպիսի բնաւ չի լուծուիլ. ինչպէս
հայա կը բացատրէ Հ. Մեսրոպ իւր գիտած
գարմանակ նմանութիւնները տարբեր աղ-
բիւրներից օգտուող են միմեանց չը ճանաչող
հեղինակների մէջ. ինչ տեղից առաջացան այդ
նմանութիւնները եւ ինչպէս: Կարելի՞ բան է,
որ Վգաթանգեղ իւր (երեւակայեալ) “յոյն կամ
վրացի աղբիւրը” (էջ 24.), որի ոչ բովանդա-
կութիւնը են ոչ ծաւալն է մեզ յայտնի, հայե-
րեն թարգմանելով՝ մի եւ նոյն բառերը, դար-
ձուածներ են ամբողջ նախադասութիւնները
գործածած լինել, ինչ որ նորան անծանօթ փո-
լոն ճիւղակային Սոկրատը բառացի ճշտու-
թեամբ փոխադրելիս: Եւս աւելի անհաւանա-
կան է, որ Վգաթանգեղի այդ երեւակայեալ աղ-
բիւրից օգտուող Խորենացու գրուածքում Վրաց
դարձը՝ այսպես ասած, երկրորդ ձեռք անցնե-
լով՝ նոյն նմանութիւնը պահպանած լինել Մ.
Սոկրատի հետ, ինչպէս շեշտում է Հ. Մեսրոպ:
Երրորդ՝ ինչ վերաբերվում է Խորենացու
եւ Մեծ Սոկրատի “բառացի նմանութիւննե-
րին”, պէտք է նկատել, որ դառա շատ չեն եւ
ոչ էլ “միմեանցից արտագրութիւն են” ներ-
կայացնում “ամբողջ նախադասութիւններով”:

Միւս կողմից՝ ենթադրել վերոյիշեալ տարաձայնութիւնների հիմամբ, թէ խորենացին օգտուել է Պրաց դարձի համար այլ մեզ անձանցի կամ մեզ չը հասած իւրօրէն գրաւոր աղբիւրներից, — կարծիքով անտեղի է, եւ ահա ինչու։ Այդ եօթը տարաձայն կէտերից՝ առաջինը եւ վերջինը գրուած են անբերեւ նպատակաւոր կողմնակալութեամբ յօգուտ հայ եկեղեցու նախաւորութեան եւ գերիշխանութեան։ Երկրորդը եւ հինգերորդը նշան են յետ ժամանակի աւանդութեան, որ զեռ ՚՝ զարու վերջում՝ ըստ երեւութի, անձանցի է Գ. Սոկրատի։ Երրորդն ու չորրորդը (եկեղեցու շինութիւնը) նշանակեւ նպատակաւոր փոփոխութիւն են՝ ի հարկէ, ոչ ի նպատակ Պրաց վերջապէս, վեցերորդը (Նուների քարոզութեան մասին), ինչպէս ասացինք, թերիւնացութեան արդիւնք պէտք է համարել։

Ուստի մեր այս ասածներից կարող ենք հետեւցնել. ոչ թէ Սոկրատ է համառօտողը, այլ խորենացին է, որ սորա «Պրաց դարձի» մեծագոյն մասը կրճատելով եւ յետ ու առաջ դնելով՝ տեղաւորել է իւր 86^{րդ} գլխում։

3. Գանք, վերջապէս, Սոկրատի հրատարակչի վերջին՝ եզրափակութեան, — «Մովսէս խորենացին շատ յայտնի եւ համարեւ կանոնական նշանակութիւն ստացած հեղինակն էր այն ժամանակ, երբ կրճատուում էր Մեծ Սոկրատը, եւ համառօտողը խոնարհելով նրա մեծ հեղինակութեան առաջ, նոյն իսկ իւր բնագիրը՝ ըստ այնմ է փոխում, շարունակ օգտուելով խորենացուց»։

Այս՝ 4. Մեծարդի, ըստ երեւութի, ամենազօրաւոր փաստն է յօգուտ հայ Պատմագրի անկախութեան եւ ընդդէմ նորա քննադատների. բայց վերը բերած բերած մեր բաղմաթիւ ստուգութիւններից «յետոյ» կարծում ենք, էլ հարկ չկայ երկար կանգ առնել այս երգակցութեան վերայ, որ ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ լոկ ենթադրութիւն՝ կարօտապացուցման, եթէ կամքը՝ գեղեցիկ խօսքեր, առանց որ եւ է հաստատուն՝ անգամ եւ հաւանական հիմունքի։

Արդարեւ, որ եւ է մատենագրի հանրածանօթ, մանաւանդ թէ խնամախօս նշանախօս

ստացած լինելը որոշ դարերում ինչից կարելի է հետեւցնել, եթէ ոչ՝ ժամանակակից մատենագիրների վկայութիւններից, Ուրիշ ինչ միջոց կայ։ Արդ, խորենացու՝ ինչիւրեք դարում (երբ անտարակցս կատարուել են Սոկրատի երկու հայ թարգմանութիւնները) հայ գրականութեան մէջ այդպիսի անշարժ նկատմանը ակն լնելը, որպէս 4. Մեծարդի է պնդում, ինչով կարելի է ապացուցանել, սկսած Հինգերորդ դարից մինչեւ յիսկերորդ՝ ոչ է մեզ հասած մատենագիրներից՝ (զոցա թիւում եւ Մ. եւ Փ. Սոկրատ) յիշում նորան յոռոտի՝ իբրեւ հայ Պատմագիր, եւ ոչ որ։ Այս բաւական չէ. չը յիշելով խորենացու անունը՝ նորա, ինչպէս տեսնում ենք, եւ ոչ մի դեպքում չեն էլ երեւում օգտուած լինել նորա հշակաւոր պատմական գրուածքի, որ անշուշտ շատ գրաւիչ պէտք է լինէր ամենի համար (եթէ գոյութիւն ունեցած լինէր մինչեւ ութերորդ դարը), — մանաւանդ իւր նախնական հայ պատմութեան փայլուն նկարագրութիւններով, ինչպէս յիշաւի եղաւ նա ութերորդ դարից յետոյ։ Երեւի թէ 4. Մեծարդի կարծում է շատ զօրեղ ապացոյց առաջ բերած լինել յօգուտ խորենացու մեծ հեղինակութեան ինչիւրեք դարում, երբ փորը ինչ չփօշ կերպով թուելով իմաստականների հովանաւորութեան տակ նոյն դարում ծաղկած մի քանի մատենագիրներին, որոնք նոյնպէս բնաւ գաղափար չուներին խորենացու հայ Պատմագրի, Անանիա Շիրակցի, — բարոյութիւն անակնկալ եւ անփաստ եզրակացութիւն է անում. «Որեք (sic!), ասում է նա, եթէ ներորդ դարու վերջում խորենացու Հայոց Պատմութիւնը հայ գրագէտների շրջանում հանրածանօթ (») եւ հեղինակաւոր դիրք էր,» (Թատմ. էջ 9—10)։

Եստիւն է սակայն, որ՝ մեզ հասած հաստատուն տեղեկութիւնների հիմամբ պատմաբան Յովհաննէս Կաթողիկոսը (897—919թ.) առաջինն է, որ յիշում է Մ. խորենացուն՝ իբրեւ հեղինակի Հայոց Պատմութեան եւ օգտավում այս գրքից լիւրի, որպէս եւ նորան յաջորդող բոլոր հայ պատմիչներն ու ժամանակակիցները։

երութիւնները Յոյների հետ Արկադի եւ Փ. Թեոդոսի օրերով (տե՛ր. Գ. 52, 54, 58, 87)։ Գրառեւ ինչով պէտք է բացատրել, որ Փ. Սոկրատն է յիշում Ս. Բարեպետի ինչիւրեք, Հայոց առաջնաւոր, խորենացուն համաձայն (Բ. 34), այլ միայն Հիւրից (էջ 87), որ շատ խորհրդածութիւնների անգիր է տալիս, եւ այն եւ այլն։

Գ. Փարպեցու որպէս եւ Յ. Օնեցու յիշած Մեծ Եղեւ տարբեր անվանումներով եւ սո յայտնի փիլիսոփայ եւ թարգմանի եւ ոչ թէ պատմագիր։ Հմտ. Դուե. Gutshmid, kl. Schrift. III. 835 եւ Vetter, հայ թարգմ. Աղբ. Մատեն. Գե.։

